

Original Article

Received: 2024/09/12

Accepted: 2025/02/11

A Semiotic Analysis of the “Other” in *Islām Bilā Ḍifāf* Based on Umberto Eco’s Approach

Saeid Bahman Abadi¹, Masoumeh Shabestari^{1*}

1.Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Tehran University, Tehran, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Statement of the Problem and Objective: The concept of the *Other* is a foundational construct in cultural and semiotic discourse, long serving as a mirror through which societies define and rediscover the *Self*. In modern literary and cultural studies, it has become a critical lens for examining mechanisms of power, domination, and identity. *Islām Bilā Ḍifāf* (*Islam Without Shores*), by Yūsuf Idrīs, presents a multifaceted portrayal of the encounter between the Islamic world and the West—particularly with colonial and imperial powers. Through allegorical and metaphorical language, Idrīs depicts historical adversaries of Islam, notably the United States and Israel, using images such as “the foolish giant,” “the Zionist octopus,” “the oil slaughter,” and “destructive maps.” These signs collectively foreground crises of identity, submission, and cultural disorientation in Islamic societies. Drawing upon Umberto Eco’s semiotic framework, which seeks meaning beyond surface-level signification, this study explores how Idrīs employs the cultural-historical repertoire of the Arab world to reconstruct the discourse of the *Self* in opposition to the *Other*. Eco’s concepts—such as the *cultural encyclopedia*, *model reader*, and *authentic interpretation*—provide analytical tools to reveal the interaction between text and cultural codes. The primary aim of this research is to uncover the semiotic mechanisms through which Idrīs represents the *Other* and to elucidate how linguistic and cultural elements function in redefining notions of identity, resistance, and domination. By distancing itself from purely political or historical approaches, the study treats the text as a network of interrelated signs that generate meaning through the collective memory of Arab-Islamic culture.

Methodology: This study employs a descriptive-analytical method grounded in cultural semiotics, following Umberto Eco’s theoretical model. The corpus consists of the Arabic text of *Islām Bilā Ḍifāf*, analyzed in conjunction with linguistic, metaphorical, and cultural codes. The research proceeds in two main stages: (1) identifying the semiotic system of the text in relation to the historical and cultural context of Egypt and the Arab world, and (2) examining the processes of meaning production and the interaction between Eco’s “model author” and “model reader”. Analytical units include lexical signs, metaphors, and binary structures such as *Self/Other*, *East/West*, and *Resistance/Domination*. These are interpreted within the intertextual networks of Arab-Islamic cultural knowledge. The study rests on Eco’s principle that a sign acquires meaning not in isolation but through its participation in a broader system of cultural codes and historical memory.

Discussion and Analysis: The semiotic reading of *Islām Bilā Ḍifāf* demonstrates that Idrīs constructs the *Other* as both an external adversary and an internal reflection of cultural crisis. The metaphors “the foolish giant” and “the octopus” encapsulate this duality, embodying power and domination while simultaneously exposing moral and existential decay. In Eco’s interpretive terms, the “foolish giant” functions as a *double signifier*: it denotes the immense military and economic might of the United States while connoting intellectual and ethical bankruptcy through the qualifier “foolish.” This semiotic tension dramatizes the contrast between material advancement and moral emptiness in Western civilization. Similarly, the “octopus” metaphor for Israel symbolizes pervasive global control through its multiple tentacles. According to Eco’s theory of cultural codes, this sign draws on shared collective memory within Arab culture, invoking imagery of predatory encirclement that resonates with the historical experiences of colonialism and conflict. Expressions such as “destructive maps” and “strategic plans” operate as cultural codes representing Western political and media manipulation. Through Eco’s lens, their meaning extends beyond literal reference, emerging instead from their interrelation with a broader network of ideological and historical symbols. These terms thus guide the reader from overt political critique toward deeper cultural-psychological dimensions of subjugation, including the erosion of confidence and the internalization of inferiority. A particularly striking metaphor—“the oil slaughter”—translates the economic exploitation of the Arab world into a symbolic ritual of sacrifice. In Eco’s semiotic view, this image fuses religious and economic sign systems, portraying oil as the “lifeblood” of Arab nations transformed into a source of their own depletion within the global capitalist structure. The metaphor’s potency lies in its ability to encode political critique through culturally resonant religious imagery. Overall, Idrīs creates a multi-layered textual architecture in which interlinked signs invite the reader to move from the political to the semiotic and existential. His use of culturally familiar codes ensures that the Arab reader participates in meaning construction as a *model reader*, decoding not only overt messages of resistance but also implicit reflections on cultural destiny and self-renewal. From Eco’s perspective, this multiplicity is not ambiguity but the very condition of interpretive richness and cultural regeneration.

Findings: Eco’s semiotic framework proves highly effective for interpreting critical Arabic texts, revealing layers of cultural and ideological signification. The *Other* in *Islām Bilā Ḍifāf* is not limited to an external colonial force but emerges as a cultural construct essential to redefining the *Self*. Idrīs’s metaphors and cultural codes—rooted in the collective memory of colonial encounters—transcend linguistic representation to convey social and ideological meanings. By invoking Eco’s notions of the *model reader* and *cultural encyclopedia*, the study shows that Idrīs deliberately invites interpretive participation, making the act of reading itself a process of cultural self-reflection. Ultimately, the text operates as a semiotic map of resistance, transforming historical critique into a reassertion of Arab-Islamic identity.

Keywords: cultural background; semiotics; Umberto Eco; Yūsuf Idrīs; *Islām Bilā Ḍifāf*.

How to cite this article:
Bahman Abadi, Saeid and Shabestari, Masoumeh, 2025, “A Semiotic Analysis of the “Other” in *Islām Bilā Ḍifāf* Based on Umberto Eco’s Approach”, *Arabic Literature Criticism*, 16, 1 (30): pp. 57-75.

*corresponding Author Email Address: shabestar@ut.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.236883.1342

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٠٣/٠٦/٢٢

تاريخ القبول: ١٤٠٣/١١/٢٣

سعيد بهمن آبادي^١، معصومه شبستري^{١*}

المخلص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: ظاهرة «الآخر» تُمد من المفاهيم الأساسية في الخطابات الثقافية وعلم الدلالة، إذ لطالما مثلت مرآة لفهم «الذات». في العالم المعاصر، تنعكس النصوص الأدبية والثقافية هذا المفهوم بشكل متزايد، حتى أصبح أداة مهمة لتحليل آليات السيطرة والقوة والهوية. في هذا السياق، يقدم كتاب «إسلام بلا ضفاف» للكاتب يوسف إدريس صورة متعددة الأبعاد لمواجهة العالم الإسلامي مع الغرب والقوى الاستعمارية، وفي إطار أدبي- نقدي، يعرض تمثيل علاقات السلطة والمقاومة في السياق الثقافي لمصر والعالم العربي، يستخدم الكاتب لغة استعارية وتلميحية لإعادة تصوير أعداء الإسلام التاريخيين، وهم أمريكا وإسرائيل، من خلال مؤشرات مثل «العماق الغبي»، «الأخطبوط الصهيوني»، «الذبح النقطي» و«الخطط المدمرة»، لتسليط الضوء على أزمة الهوية، والتبعية، والاستلاب الثقافي في المجتمعات الإسلامية. في هذا الصدد، يوفر نهج أمبرتو إكو، كأحد أبرز منظري علم الدلالة، أداة تحليلية تتجاوز دلالات النصوص الظاهرية لتصل إلى طبقات المعنى الخفية. إذ يتيح إكو، من خلال مفاهيم مثل الموسوعة الثقافية، القارئ النمطي، والتأويل الأصلي، إعادة قراءة النصوص في ارتباطها بالأنظمة الثقافية والرموز الاجتماعية. يهدف هذا البحث، بالاعتماد على هذا المنظور، إلى إظهار كيف يستخدم يوسف إدريس المخزون الثقافي-التاريخي للعالم العربي لإعادة تعريف خطاب «الذات» في مواجهة «الآخر»، وكيف تؤدي استعاراته ورموزه اللغوية إلى إنتاج المعنى في السياق التاريخي والسياسي لمصر في العقد الأخير من القرن العشرين. الهدف الرئيس من هذا البحث هو كشف آليات الدلالة في تمثيل الآخر في «الإسلام بلا ضفاف»، لا سيما كيفية توظيف العناصر اللغوية والثقافية في خدمة إعادة بناء مفاهيم الهوية والمقاومة والسيطرة. وينظر البحث إلى النص، بعيداً عن المقاربات التاريخية أو السياسية البحتة، كنظام متكامل من العلامات، حيث يكتسب كل منها معناها ضمن شبكة من الرموز الثقافية.

المنهجية: يصنف هذا البحث من حيث طبيعته كبحث وصفي- تحليلي، أما من حيث المنهج، فيعتمد على علم الدلالة الثقافي مستنداً إلى نموذج أمبرتو إكو. وقد استُخرجت البيانات الرئيسية من النص العربي لكتاب «إسلام بلا ضفاف» وأُجري التحليل على أساس مطابقة الرموز اللغوية والاستعارية والثقافية ضمن إطار مفاهيم إكو. في هذا السياق، تم أولاً التعرف على نظام العلامات في النص في ضوء السياق التاريخي والثقافي لمصر والعالم العربي، ثم دراسة آلية إنتاج المعنى وعملية التفاعل بين «القارئ النمطي» و«الكاتب النمطي»، وخلال عملية التحليل، تم اختيار الوحدات الدلالية مثل الكلمات، والاستعارات، والهياكل النحوية (الذات / الآخر، الشرق / الغرب، المقاومة / السيطرة) كمكونات أساسية للمعنى، وتم تفسيرها اعتماداً على الشبكات المعرفية والرموز الثقافية المشتركة. وتستند منهجية البحث إلى المبدأ القائل بأن العلامة لا تكتسب معناها بمفردها، بل تتشكل ضمن السياق التاريخي وفي ارتباط وثيق بالذاكرة الثقافية للأمم.

المناقشة والتحليل: تشير نتائج التحليل الدلالي إلى أن مفهوم «الآخر» في كتاب «إسلام بلا ضفاف» يقوم بدور مزدوج ومتزامن: فمن جهة، يمثل عدواً تاريخياً وخارجياً يُجسّد من خلال الاستعارات مثل «العماق الغبي» و«الأخطبوط»؛ ومن جهة أخرى، يرمز إلى الأمة الداخلية وفقدان الوعي الثقافي. يقوم يوسف إدريس بخلق شبكة من العلامات لتصوير خطاب «الذات العربية والإسلامية» في مواجهة الاستعمار الحديث، ومن خلال لغة قائمة على العلامات، ينتقد بنية السيطرة والاعتماد الاقتصادي والفكري في المجتمعات العربية. في التحليل وفق منظور أمبرتو إكو، تُعد استعارة «العماق الغبي» علامة ثنائية الأبعاد؛ فهي تعكس القوة العسكرية والاقتصادية للولايات المتحدة، وفي الوقت نفسه، من خلال صفة «الغبي»، تُفرغ هذه القوة من قيمتها الأخلاقية والإنسانية، لتصبح رمزاً للتناقض بين الحضارة المادية وفقدان الحكمة الأخلاقية في الخطاب الغربي. على صعيد آخر، تُستخدم استعارة «الأخطبوط» لوصف إسرائيل، التي تُمَد أذرعها المتعددة لتسيطر على العالم. هذه العلامة لا تُعبر عن القوة السياسية فحسب، بل ترمز أيضاً إلى شبكات النفوذ والسيطرة العالمية. وفق نظرية الرموز الثقافية لإكو، تنبع هذه الاستعارات من الذاكرة الجماعية للعالم العربي، ولا يُفهم معناها إلا عبر الاطلاع على تاريخ الاستعمار والنزاعات العربية-الإسرائيلية. تعمل مفردات مثل «خطوة مدمرة» و«مخطط ذكي» كرموز للسياسات الاستعمارية والإعلامية الغربية في العالم العربي. ويؤكد إكو أن المعنى يتشكل من خلال العلاقات المتبادلة بين العلامات والرموز، وهكذا تكتسب هذه الكلمات في نص إدريس دلالات تتجاوز معناها الحرفي، من خلال الإشارة إلى نظام معرفي مشترك في الثقافة العربية-الإسلامية. هذه الاستعارات تنقل القارئ من المستوى السياسي إلى طبقات السيطرة الثقافية والنفسية، وتعيد تمثيل أزمة الثقة بالنفس والافتقار الثقافي كنتيجة للاستعمار الفكري. ومن أهم الطبقات الدلالية في النص، استعارة «الذبح النقطي»، التي تشير إلى القتل الاقتصادي للعالم العربي. هذا التركيب يربط بين مفهوم التضحية الدينية والواقع الاقتصادي للاستعمار، ويعد من العلامات التي توصل البنية الثقافية والدينية إلى السياسة المعاصرة. ففي هذا السياق، يتحول النقط إلى «الشريان الحيوي» للأمم العربية إلى دم يتدفق في جسد النظام الرأسمالي العالمي، لتجسيد أقصى درجات الضعف والاستغلال في صياغة دلالية واضحة. بوجه عام، يمكن القول إن إدريس، مستفيداً من الرموز المشتركة بين القراء العرب، خلق نصاً متعدد الطبقات الدلالية، يدفع القارئ من مجرد السرد السياسي إلى تأمل دلالي حول مصيره الثقافي. ومن منظور إكو، فإن هذا التعدد الطبقي في القراءة ليس علامة على الغموض، بل أداة لإنتاج المعنى وإعادة إنتاج الثقافة.

الإنجازات: أظهر هذا البحث أن النهج الدلالي لأمبرتو إكو يشكل أداة فعالة لتحليل النصوص النقدية في العالم العربي. أولاً، يتضح أن «الآخر» في كتاب «إسلام بلا ضفاف» ليس مجرد عدو خارجي، بل هو بناء ثقافي يساهم في إعادة تعريف «الذات». ثانياً، تتبع الاستعارات والرموز الثقافية المستخدمة في النص من تاريخ الاستعمار والذاكرة الجماعية للأمم، وهي تحمل، على مستوى يتجاوز اللغة، رسائل اجتماعية وإيديولوجية عميقة. ثالثاً، يبين توظيف مفاهيم مثل «القارئ النمطي» و«الموسوعة الثقافية» أن إدريس يدعوا القارئ بوعي للمشاركة الفاعلة في عملية إنتاج المعنى وإعادة تشكيله.

الكلمات المفتاحية: الخلفية الثقافية، سيميائية، إمبرتو إكو، يوسف إدريس، «إسلام بلا ضفاف».

الاستناد إلى هذا المقال:

بهمن آبادي، سعيد و شبستري،

معصومه، ربيع وصيف ١٤٠٤ ش،

«دراسة سيميائية الآخر في إسلام

بلا ضفاف على ضوء نظرية إمبرتو

إكو»، دراسات في نقد الأدب العربي،

العدد ١ (٣٠)، السنة ١٦، صص ٥٧-

٧٥.

*corresponding Author Email Address: shabestar@ut.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.236883.1342

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳

سعید بهمن آبادی^۱، معصومه شبستری^{۱*} ID

بررسی نشانه‌شناختی دیگری در «اسلام بلا ضفاف» براساس رویکرد امبرتو اکو

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: پدیده «دیگری» از مفاهیم بنیادی در گفتمان‌های فرهنگی و نشانه‌شناسی است که همواره به‌مثابه آینه‌ای برای بازشناسی «خود» عمل کرده است. در جهان معاصر، این مفهوم بیش از پیش در متون ادبی و فرهنگی بازتاب یافته و به ابزاری برای تحلیل سازوکارهای سلطه، قدرت و هویت بدل شده است. در همین راستا، کتاب «اسلام بلا ضفاف» اثر یوسف ادریس، تصویری چندوجهی از مواجهه جهان اسلام با غرب و قدرت‌های استعمارگر ارائه می‌دهد و در قالبی ادبی- انتقادی به بازنامی مناسبات سلطه و مقاومت در بستر فرهنگی مصر و جهان عرب می‌پردازد. نویسنده، با زبانی استعاری و کنایی، سیمای دشمنان تاریخی اسلام یعنی آمریکا و اسرائیل را از خلال نشانه‌هایی چون «غول احقر»، «اختاپوس صهیونیستی»، «ذبح نفتی» و «تقشه‌های مخرب» بازآفرینی می‌کند تا، از این طریق، بحران هویت و سلطه‌پذیری و خودباختگی فرهنگی جوامع اسلامی را برجسته سازد. در این میان، رویکرد امبرتو اکو، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان نشانه‌شناسی، ابزاری تحلیلی فراهم می‌آورد که از سطح دلالت‌های ظاهری متون فراتر می‌رود و به لایه‌های پنهان معنا دست می‌یابد. اکو با طرح مفاهیمی چون دانش‌نامه فرهنگی، خواننده الگو و تأویل اصیل، امکان بازخوانی متون را در پیوند با نظام‌های فرهنگی و رمزگان‌های اجتماعی میسر می‌سازد. پژوهش حاضر با تکیه بر همین دیدگاه می‌کوشد تا نشان دهد چگونه یوسف ادریس، با بهره‌گیری از گنجینه فرهنگی- تاریخی جهان عرب، گفتمان «خود» را در تقابل با «دیگری» بازتعریف می‌کند و چگونه استعاره‌ها و رمزگان‌های زبانی او به بازتولید معنا در بستر تاریخی و سیاسی مصر دهه پایانی قرن بیستم می‌انجامد. هدف اصلی این پژوهش کشف سازوکارهای نشانه‌ای در بازنامی دیگری در اسلام بلا ضفاف است؛ به‌ویژه اینکه چگونه عناصر زبانی و فرهنگی در خدمت بازسازی مفاهیم هویت، مقاومت و سلطه قرار می‌گیرد. این تحقیق، با فاصله‌گرفتن از رویکردهای صرفاً تاریخی یا سیاسی، متن را به‌مثابه نظامی از نشانه‌ها می‌نگرد که در آن هر نشانه در شبکه‌ای از رمزگان‌های فرهنگی معنا می‌یابد.

روش‌شناسی: پژوهش حاضر، از نظر ماهیت، توصیفی- تحلیلی و، از حیث روش، نشانه‌شناسی فرهنگی با تکیه بر الگوی امبرتو اکو است. داده‌های اصلی از متن عربی کتاب «اسلام بلا ضفاف» استخراج شده و تحلیل بر مبنای تطبیق رمزگان‌های زبانی، استعاری و فرهنگی در چهارچوب مفاهیم اکو انجام گرفته است. در این تحلیل، ابتدا نظام نشانه‌ای متن در پیوند با بافت تاریخی و فرهنگی مصر و جهان عرب شناسایی شده، سپس سازوکار تولید معنا و فرایند تعامل میان «خواننده الگو» و «نویسنده الگو» بررسی شده است. در فرایند تحلیل، واحدهای نشانه‌ای همچون واژه‌ها، استعاره‌ها و ساختارهای تقابلی (خود/ دیگری، شرق/ غرب، مقاومت/ سلطه) به‌عنوان مؤلفه‌های دلالتی انتخاب و بر مبنای شبکه‌های دانش‌نامه‌ای و رمزگان‌های مشترک فرهنگی تفسیر شده است. روش کار بر این اصل استوار است که هیچ نشانه‌ای به‌صورت منفرد معنا نمی‌یابد، بلکه در بستر تاریخی و در ارتباط با حافظه فرهنگی ملت‌ها معنا می‌گیرد.

بحث و تحلیل: نتایج تحلیل نشانه‌شناختی نشان می‌دهد که، در «اسلام بلا ضفاف»، مفهوم «دیگری» هم‌زمان دو نقش ایفا می‌کند: ازسویی، دشمنی تاریخی و خارجی است که در قالب استعاره‌هایی چون «غول احقر» و «اختاپوس» بازنامایی می‌شود؛ ازسوی دیگر، نمادی از بحران درونی و خودفراموشی فرهنگی است. یوسف ادریس، با آفرینش شبکه‌ای از نشانه‌ها، گفتمان «خود عرب و مسلمان» را در مواجهه با استعمار نوین به تصویر می‌کشد و، از رهگذر زبانی نشانه‌مدار، ساختار سلطه و وابستگی اقتصادی و فکری جوامع عربی را نقد می‌کند. استعاره «غول احقر» در تحلیل اکو نشانه‌ای دوجوهی است: از یک‌سو قدرت نظامی و اقتصادی آمریکا را بازنامایی می‌کند و ازسوی دیگر با صفت «احقر» ارزش اخلاقی و انسانی آن را تهی می‌سازد. این ترکیب نماد تضاد میان تمدن مادی و فقدان خرد اخلاقی در گفتمان غربی است. در سطحی دیگر، استعاره «اختاپوس» برای توصیف اسرائیل به‌کار رفته که با بازوهای متعدد خود بر جهان چنگ انداخته است. این نشانه نه تنها بیانگر قدرت سیاسی رژیم صهیونیستی، بلکه نمادی از شبکه‌های نفوذ و سلطه جهانی است. مطابق با نظریه رمزگان‌های فرهنگی اکو، این استعاره ریشه در حافظه جمعی جهان عرب دارد و معنای آن تنها از طریق آشنایی با تاریخ استعمار و منازعات اعراب و اسرائیل قابل درک است. واژه‌های «تقشه مخرب» و «طرح هوشمندانه» به‌مثابه رمزگان‌هایی از سیاست‌های استعماری و رسانه‌ای غرب در جهان عرب عمل می‌کند. اکو تأکید دارد که معنا از خلال روابط متقابل نشانه‌ها و رمزگان‌ها پدید می‌آید؛ بدین سان، در متن ادریس نیز واژگان مذکور، با ارجاع به نظام دانشی مشترک در فرهنگ عربی- اسلامی، دلالتی فراتر از معنای لغوی خود می‌یابد. این استعاره‌ها مخاطب را از سطح سیاسی به لایه‌های فرهنگی- روانی سلطه سوق می‌دهد و بحران اعتمادبه‌نفس و خودباختگی را به‌عنوان پیام استعمار فکری باز می‌ناماند. از مهم‌ترین لایه‌های معنایی در متن، استعاره «ذبح نفتی» است که به کشتار اقتصادی جهان عرب اشاره دارد. این ترکیب پیوندی میان مفهوم مذهبی قربانی و واقعیت اقتصادی استعمار برقرار می‌کند و، به تعبیر اکو، ازجمله نشانه‌هایی است که بافت فرهنگی و دینی را به سیاست معاصر پیوند می‌زند. در اینجا، نفت به‌مثابه «شریان حیاتی» ملت‌های عربی به خون بدل می‌شود که در پیکر نظام سرمایه‌داری جهانی جریان می‌یابد. چنین تصویری نهایت ضعف و استثمار را در قالبی نشانه‌ای بیان می‌کند. در مجموع، می‌توان گفت که ادریس، با آگاهی از رمزگان‌های مشترک میان خوانندگان عرب، متنی خلق کرده است که به‌صورت چندلایه معنا می‌دهد و خواننده را از سطح روایت سیاسی به تأملی نشانه‌شناختی در باره سرنوشت فرهنگی خود فرا می‌خواند. این خوانش چندسطحی نه نشانه‌ای از ابهام، بلکه ابزار تولید معنا و بازآفرینی فرهنگ است.

دستاوردها: پژوهش حاضر نشان داد که رویکرد نشانه‌شناختی اکو ابزاری کارآمد برای تحلیل متون انتقادی جهان عرب است. نخست آنکه دیگری در «اسلام بلا ضفاف» صرفاً دشمن بیرونی نیست، بلکه سازه‌ای فرهنگی است که به بازتعریف «خود» می‌انجامد. دوم آنکه استعاره‌ها و رمزگان‌های فرهنگی به‌کاررفته در اثر از دل تاریخ استعمار و حافظه جمعی ملت‌ها برخاسته و، در سطحی فراتر از زبان، حامل پیام‌های اجتماعی و ایدئولوژیک است. سوم آنکه، با به‌کارگیری مفاهیمی چون خواننده الگو و دانش‌نامه فرهنگی، می‌توان نشان داد که ادریس آگاهانه خواننده را به مشارکت در فرایند معناسازی دعوت می‌کند.

واژگان کلیدی: پیشینه فرهنگی، نشانه‌شناسی، امبرتو اکو، یوسف ادریس، «اسلام بلا ضفاف».

۱. گروه زبان و ادبیات عربی،

دانشکده ادبیات و علوم انسانی،

دانشگاه تهران، تهران، ایران.

استناد به این مقاله: بهمن آبادی،

سعید و شبستری، معصومه، بهار و

تابستان ۱۴۰۴ ش. «بررسی

نشانه‌شناختی دیگری در اسلام

بلا ضفاف براساس رویکرد امبرتو

اکو»، پژوهشنامه نقد ادب عربی،

ش ۱ (پیاپی ۳۰)، س ۱۶، صص ۵۷-

۷۵.

*corresponding Author Email Address: shabestar@ut.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.236883.1342

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. مقدمه

نشانه‌شناسی دانش درک پدیده‌های جهان از رهگذر خوانش نشانه‌های موجود در هر پدیده است. این دانش، به‌عنوان ابزاری کارآمد در نقد گفتمان‌های مختلف، امکان خوانش‌های متعدد و متفاوت از یک گفتمان را فراهم می‌کند و خواننده را در کشف لایه‌های پنهان سخن یاری می‌دهد. امبرتو اکو (Umberto Eco)، نشانه‌شناس مطرح ایتالیایی، نشانه‌شناسی را چنین تعریف می‌کند: «نشانه‌شناسی با هر چیزی که نشانه قلمداد شود سروکار دارد» (Eco, 1976: 22). این تعریف از کامل‌ترین تعریف‌ها برای نشانه‌شناسی است. اکو با تکیه بر الگوی سوسوری – پیرسی نظریه خود را در نشانه‌شناسی بنیان نهاد، درحالی که نشانه‌شناسان ساختارگرا همچون سوسور به وجود رابطه‌ای مستقیم میان دال و مدلول معتقدند. نشانه‌شناسان پساساختارگرا مانند پیرس و اکو این رابطه را غیرمستقیم می‌دانند و در پی کشف مدلول‌های ضمنی هر نشانه ضمن مسائل اجتماعی، فرهنگی و زیبایی‌شناختی هستند. اکو بر این باور است که باید تمامیت فرهنگ را به‌مثابه پدیداری نشانه‌شناختی دید، بر همین اساس می‌توان همه جنبه‌های آن را، به‌عنوان بخش‌های مجموعه‌ای ارتباطی، نشانه‌شناسی کرد (همان: ۲۳). فرهنگ یک نظام نشانه‌ای کلان است که نظام‌های نشانه‌ای متعدد را در خود دارد و هر جامعه بر پایه فرهنگی که وام‌گرفته از زبان، گویش، آداب‌ورسوم، سبک زندگی و اقلیم آن جامعه است، نمودهایی را بروز می‌دهد که گاهی به‌صورت نظام‌های نشانه‌ای در شعر، داستان، مثل‌ها، سینما، نقاشی و دیگر هنرها متجلی است و نشانگر اندیشه و ایدئولوژی یک جامعه است (حاجی‌پور و پرتوی، ۱۳۹۹: ۳۸). از این‌رو، برای تفسیر معنای قراردادی یک نشانه باید با مجموعه‌ای از قراردادهای ویژه آشنا بود و نمی‌توان بدون توجه به ویژگی‌های مشترک معنایی دست به تأویل اثر زد. از نظر اکو، تأویل محصول تعامل مستمر و پیچیده‌ای است برخاسته از دیالکتیک متن و خواننده. اگر این امر صرفاً به‌خواننده واگذار شود یا قواعد مشخصی برای چگونگی تأویل‌پذیری یک متن عرضه نشود، به ارائه تأویلی ولنگار می‌انجامد. خوانشگر متن براساس گنجینه‌ای اجتماعی دست به تأویل متن مدنظر می‌زند؛ این گنجینه یعنی همه دانش‌نامه‌ای که حاصل کنش‌های زبانی است، همچنین شامل همه رسوم فرهنگی می‌شود که به‌واسطه زبان ایجاد شده، به‌علاوه تاریخ تفسیرهای پیشین متون بسیاری که در آن زبان تولید شده است. با این مقدمه، در پژوهش حاضر سراغ بررسی کتاب «اسلام بلا ضفاف» از آثار ارزشمند یوسف ادريس می‌رویم. این کتاب اثری واقع‌گراست که به مشکلات مصر و جهان اسلام می‌پردازد؛ وضعیت کشورهای عربی را در کنار سیاست‌های سلطه‌جویانه غرب بررسی می‌کند و به اندیشه‌های افراطی، که به‌واسطه افراد تندرو در جامعه اسلامی ترویج می‌شود، هجوم می‌برد. رویکرد اکو در نشانه‌شناسی، با توجه به عمق آراء این نظریه‌پرداز و استراتژی‌هایی که برای خوانش متون و کشف لایه‌های ضمنی گفتمان‌های مختلف ارائه می‌دهد، رویکردی ایده‌آل و کاربردی برای واکاوی کتاب مورد پژوهش و بررسی شیوه پرداخت معانی از سوی نویسنده ضمن موضوعات کتاب است، زیرا کاربست این رویکرد با تکیه بر گنجینه اجتماعی در راستای کشف سازوکار تولید و انتقال نشانه‌ها با دریافت مناسبت‌های درون‌متنی و با توجه به عناصر فرامتنی فرایند تأویل متن را فراهم می‌کند. به همین منظور، با تکیه بر آراء اکو و با هدف خوانش نشانه‌شناختی «اسلام بلا ضفاف» به بررسی نمودهای تقابل و تعامل با دیگری پرداخته و، ضمن ارائه بن‌مایه‌های اصلی نظریه اکو در فصل نظری، دست به تأویل معنا و کشف لایه‌های ناپیدا می‌زنیم تا به پرسش‌های زیر پاسخ گوئیم:

- برجسته‌ترین رمزگان‌های شکل‌دهنده معنای ضمنی در اسلام بلا ضفاف کدام است؟
- پیشینه فرهنگی - تاریخی چه کمکی به خواننده الگو برای دریافت نشانه‌های متن و لایه‌های معنایی آن می‌کند؟

۱-۱. پیشینه

پژوهشگران علاقه‌مند به حوزه نشانه‌شناسی، به‌طور خاص علاقه‌مند به مطالعه اصول نظری رویکرد نشانه‌شناسی امبرتو اکو، در آثار خود به معرفی جنبه‌های مختلف این رویکرد با تکیه بر کتاب‌های اکو پرداخته‌اند، از جمله کتاب نشانه‌شناسی کاربردی به قلم فرزانه سجودی که در شناخت دانش نشانه‌شناسی از منابع به‌شمار می‌رود. این کتاب به معرفی دیدگاه نشانه‌شناسان مختلف از سوسور و پیرس تا نشانه‌شناسان متأخر و معاصر می‌پردازد. مقاله «امبرتو اکو و بنیان نشانه‌شناختی تأویل»، نوشته‌شده به سال ۱۳۹۵ ش، می‌کوشد ضمن بررسی خاستگاه‌های نظری اندیشه اکو استدلال‌های او را درباره تأویل به‌مثابه امری که از تعامل خواننده و متن شکل می‌گیرد، بررسی کند. مقاله «نشانه و نشانه‌شناسی؛ بررسی تطبیقی آرای سوسور، پیرس و اکو»، نوشته‌شده به سال ۱۳۸۱ ش، همان‌گونه که از عنوان آن پیداست، بر شرح تطبیقی مفهوم نشانه از دیدگاه این سه نظریه‌پرداز حوزه نشانه‌شناسی، سپس بررسی جایگاه نشانه‌شناسی تمرکز دارد.

پژوهش‌هایی که برای بررسی نمونه‌های موردی بحث خود رویکرد اکو را در نشانه‌شناسی برگزیده‌اند، پرشمار نیست و بیشتر در زمینه آثار معماری، بررسی پرتره‌ها و نقاشی‌هاست: مقاله «ارائه نگرشی نوین در طراحی معماری با رویکرد معناشناسی امبرتو اکو»، نوشته‌شده به سال ۱۳۹۷ ش، به دنبال این است که دریابد چگونه می‌توان سنت، ارزش‌ها و معانی عناصر پیشین را حفظ کرد و در عین حال فردی امروزی نیز بود؟ نگارندگان از رویکرد تطبیقی نشانه‌شناسی اکو در معماری بهره گرفته‌اند و تأثیر این نگرش را در معماری، که به ایجاد معماری اصیل می‌انجامد، بررسی کرده‌اند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد «بررسی نشانه‌شناختی شخصیت زن در آثار سیمین دانشور و جلال آل احمد براساس دیدگاه امبرتو اکو»، نوشته‌شده به سال ۱۳۹۶ ش، به بررسی نشانه‌شناسی شاخص‌های زنانگی از دیدگاه امبرتو اکو با تکیه بر مجموعه آثار سیمین دانشور و جلال آل احمد می‌پردازد. جامعه آماری پژوهش دو کتاب از این دو نویسنده است. مقاله «تحلیل نشانه‌شناختی «النبي الأمي» براساس مدل امبرتو اکو»، نوشته‌شده به سال ۱۳۹۸ ش، واژه «النبي الأمي» را از منظر میدان پایه، میدان‌های معنایی همنشین، مقابل، کاربردشناسی متن، بافت متنی و میدان‌های بینامتنیت تفسیری براساس مدل اکو تجزیه کرده و به این نتیجه رسیده که در مقام منطوق و ظاهر، مغایر با درک متداول، این واژه به معنای «پیامبر غیریهودی» است؛ یعنی پیامبری که از بنی اسرائیل نیست. پژوهش‌هایی که تلاش خود را به بررسی آثار یوسف ادریس معطوف داشته‌اند بسیارند. رویکرد این پژوهش‌ها بیشتر معطوف به بررسی آثار داستانی این نویسنده است و پژوهشی یافت نشد که به بررسی کتاب اسلام بلا ضفاف از این نویسنده پرداخته باشد. افزون‌براین، هیچ‌یک از آثار یوسف ادریس با کاربردی رویکرد اکو در نشانه‌شناسی بررسی نشده است.

۲. مبانی نظری

۱-۲. فرآیند تأویل و بازتولید متن

در رویکرد نوین، انسان پیوسته در راه درک و بازتولید نشانه‌هاست، بنابراین تأویل نهایی وجود ندارد. پرسش‌های متعددی در زمینه چگونگی تأویل یک نشانه در دانش نشانه‌شناسی مطرح می‌شود که پاسخ به آن بنیان نظریه‌های مختلف را تشکیل می‌دهد، برای مثال یک متن با چه سازوکاری تولید شده است؟ این متن چگونه خوانش و درک می‌شود؟ تأویل‌های نادرست یا افراطی چه زمانی رخ می‌دهد؟ رابطه این متن با متن‌های دیگر کجاست؟ در رویکرد اکو آنچه اهمیت دارد نویسنده متن نیست، بلکه خود متن است. او تأویل را نتیجه و محصول تعامل پیوسته و پیچیده‌ای می‌داند که برخاسته از دیالکتیک متن و خواننده است. بر همین اساس، درصدد کشف و شناخت آن نظام ارتباطی که عملیات خوانش یک اثر نشانه‌ای را امکان‌پذیر می‌سازد برآمده است، به همین دلیل، اکو آن دسته از رویکردهای معناشناختی که تأویل اثر را به خود خواننده واگذار کرده یا در نهایت قواعد مشخصی برای تبیین چگونگی تأویل‌پذیری یک اثر ارائه نمی‌دهد، تأویل‌ولنگار می‌نامد (واعظی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵۶ به نقل از: Danesi, 2003: 35). خوانش یک متن با ایجاد پیوند میان آن و مجموعه‌ای از رمزگان‌ها صورت می‌گیرد. این رمزگان‌ها به مثابه قالب‌های تفسیری میان آفرینندگان متن و دریافت‌کنندگان آن مشترک است و برای خوانش متن نمی‌توان بدون توجه به ویژگی‌های مشترک معنایی دست به تأویل اثر زد.

۲-۲. تأویل نابه‌هنجار: رویارویی اکو با رانش تفسیری و ساختارشکنی

تفاوت رویکرد اکو با نگاه دیگر نظریه‌پردازان نشانه‌شناس در این است که از دیدگاه اکو فرآیند بی‌پایان نشانی بر این اصل استوار است که نشانه هر بار چیز بیشتری می‌گوید نه چیز دیگر (اکو، ۱۳۹۷: ۱۵۰). اکو معتقد است تأویل نامحدود نباید ما را به این نتیجه برساند که تفسیر هیچ‌گونه مرز و معیاری ندارد (همان: ۲۶). او واژه تأویل اصیل را در برابر تأویل نابه‌هنجار طرح می‌کند و آن را برخاسته از نوعی آزادی در عین محدودیت در تفسیر می‌داند؛ گسترش دامنه معانی اصیل در نشانه‌های گفتمان غالب بر متن موجب به‌وجود آمدن نوعی انسجام در آن می‌شود که دامنه تأویل‌هایی را که با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی متن بیگانه است محدود می‌کند و خوانشگر متن را در مسیرهایی مشخص از جریان تفسیر به‌پیش می‌راند. درواقع، تفسیر نشانه‌ها دارای بنیانی دل‌خواهی نیست، بلکه ابزارهای مبتنی بر عادت آن را هدایت می‌کند (کابلی و یانتس، ۱۳۹۶: ۱۶۲). از آنجاکه شکل‌گیری یک عادت تنها چیزی است که قادر به تثبیت جریان تفسیر است و می‌تواند مانع تولید سرطانی لغزش معنا شود، جامعه تنها سوژه‌ای به‌شمار می‌رود که قادر است به‌صورت موقت تولید پیوسته تفسیرها را متوقف کند. یک نویسنده به این موضوع آگاه است که اثرش براساس نیت خود وی تفسیر نخواهد شد، بلکه تفسیر اثر مطابق با نوعی استراتژی پیچیده از کنش‌های متقابل صورت می‌گیرد که خوانش‌گران متن را نیز با قابلیت آنها در زبان به‌مثابه گنجینه‌ای اجتماعی دربرمی‌گیرد. در اینجا مقصود از گنجینه اجتماعی صرف یک زبان ویژه نیست که متشکل از مجموعه‌ای قواعد دستوری باشد، بلکه همه دانش‌نامه‌ای را شامل می‌شود

که حاصل کنش‌های زبانی است، همچنین همه رسوم فرهنگی را که به واسطه زبان ایجاد شده و تاریخ تفسیرهای پیشین متون بسیاری که در این زبان تولید شده است دربرمی‌گیرد، از جمله اثری که خوانشگر در حال خوانش آن است (اکو، ۱۳۹۶ش: ۲۵-۴۶).

۳-۲. معناشناسی دانش‌نامه‌ای در برابر معناشناسی فرهنگ‌نامه‌ای

دانش‌نامه از دیگر کلیدواژگان نظریه اکوست؛ از ابزارهای تأویل که اکو کاربست آن را برای دستیابی به نیت متن توصیه می‌کند. دانش‌نامه مجموعه‌ای از مهارت‌ها، تجربه‌ها، عادت‌ها و سناریوهای فرهنگی مرتبط با سیاق اجتماعی است و می‌توان آن را هزارتویی از مفاهیم دانست که در گذر سال‌ها بر روی هم انباشت و تبدیل به کتابخانه‌ای بزرگ شده که برخاسته از دانش مشترک است. نشانه‌ها محصول همین فرآیندی است که بر پایه این دانش مشترک شکل می‌گیرد و محل تجمع واحدهای معنایی بی‌شمار است (نک: اکو، ۲۰۱۰م: ۱۶۴؛ بنکرا، ۲۰۱۹م: ۱۹). در فرآیند ساخت نشانه‌ها بر پایه دانش مشترک، هم تولیدکنندگان نشانه حضور دارند و هم خوانشگران آن سهیم‌اند. آن کسی که دانش را تولید می‌کند و کسی که دانش را دریافت می‌کند در رابطه‌ای تعاملی برای ساخت و تولید دانش‌نامه سهیم‌اند. معناشناسی فرهنگ‌نامه‌ای، همان‌گونه که از نام آن پیداست، توضیحی حداقلی دارد و هر مدلولی را در ازای یک دال می‌داند. از این رو، هر تعریف فرهنگ‌نامه‌ای تأویل‌پذیر و ثابت است. اکو نشانه‌شناسی دانش‌نامه‌ای را نهادی در برابر نشانه‌شناسی فرهنگ‌نامه‌ای مطرح می‌کند و نشان می‌دهد که نه تنها می‌توان دلالت را از بند مدلول‌هایی ایستا رها کنید و به عرصه مدلول‌های پویا، ناپیستا و فعال کشانید، بلکه می‌توان مرزها و حدود تأویل را به شیوه‌ای علمی و مستدل تبیین کرد (واعظی و دیگران، ۱۳۹۷ش: ۲۵۴).

۴-۲. نویسنده و خواننده تجربی/الگو

یک متن گرچه ذاتاً خوانش‌هایی مختلف می‌تواند داشته باشد، اما امکان هر نوع خوانشی را فراهم نمی‌کند، زیرا خوانش درست صرفاً زمانی محقق می‌شود که خواننده الگو آن را در محدوده تحمیلی خود متن مطالعه کند. بر همین اساس، استراتژی متن است که مرزهای تفسیر را مشخص می‌کند. خوانش‌گر نمی‌تواند بدون مرز و بر پایه انتظارات خود از متن به تفسیر آن بپردازد. نویسنده الگو نویسنده‌ای است که زمینه را هنگام نگارش متن برای پیدایش فرایند آفرینش معنایی اثر فراهم می‌کند. این نویسنده با ابهام‌آفرینی، پنهان کردن کنش‌ها و تکنیک‌هایی از این دست در پی برانگیختن حس کنجکاوی مخاطب فرضی است. در عین حال، در نگاه اکو نقش نویسنده صرفاً به آفرینش متن محدود نمی‌شود، بلکه او دامنه ارتباط متن و خوانشگر را با خلق اثر خود مشخص می‌کند و پس از اتمام آن به طور کامل کنار می‌رود، بر این اساس است که در نهایت یک متن به طور مستقل در فرایند ارتباطی با خوانشگران قرار می‌گیرد و نویسنده الگو در تعیین سرانجام بعدی متن و تأویل‌های احتمالی آن نقشی ندارد (اکو، ۱۳۷۶ش: ۱۳۱)، زیرا یک اثر با خوانشگران خود جان می‌گیرد، نه با ذخیره نشانه‌ای خود. در مقابل، خواننده الگو کسی است که همه معیارهای نویسنده را در خود دارد و قادر است معنای متن را دریابد، حتی می‌تواند ناگفته‌های متن را نیز درک و تفسیر کند. در این شرایط، متن به بستری برای ارتباط دوسویه نویسنده و خواننده الگو تبدیل می‌شود و خواننده می‌تواند تکنیک‌هایی را که

نویسنده الگو در اثر خود به کار بسته است کشف و درک کند.

۵-۲. تفسیر افراطی یا بیش‌تفسیر

بیش‌تفسیر یعنی از یک اثر معنایی بیش از آنچه اثر و اطلاعات درج‌شده در آن مجاز می‌دارد، درک و دریافت کنیم. ارائه تفسیری متفاوت با قصد نویسنده مجاز و مشروع است، اما تفسیری فراتر از آنچه قصد متن و محتوای آن مجاز می‌دارد، بیش‌تفسیر است. در گذشته، باور عمومی میان منتقدان این بود که هر اثر صرفاً یک معنا دارد و آن همان نیت نویسنده اثر است، از این رو، وظیفه مفسر یافتن معنای یگانه اثر بود، اما با رواج نظریه‌های نقدی نوینی، چون نظریه‌های خواننده‌محور، این ایده آغازین مورد نقد قرار گرفت. این گرایش به حضور مطلق خواننده و نقش آن در تأویل اثر به افراط گرایید و به آن سو رفت که گفته شد شمار تفسیرهایی که می‌توان از هر اثری ارائه داد بی‌نهایت است و هیچ تفسیری برتر از تفسیر دیگر نیست. در اینجا این پرسش‌ها مطرح می‌شود که براساس کدام معیار می‌توان تفسیر اثر خاصی را تفسیری افراطی شمرد؟ با کدام معیار می‌توان تفسیر درست را از نادرست بازشناخت؟ آیا این بدان معنا نیست که برای تشخیص تفسیر نادرست باید ضابطه‌ای جهت شناخت تفسیر درست وجود داشته باشد؟ اکو در این زمینه می‌گوید گرچه تشخیص تفسیری مناسب دشوار به نظر می‌رسد و نمی‌توان، از میان دو تفسیر در مورد یک اثر، یکی را برتر از دیگری دانست، اما امکان شناخت تفسیری که به‌طور آشکار نادرست و دور از ذهن است، وجود دارد (اکو، ۱۳۹۴: ۲۷). تفسیرهایی را که برخلاف قصد نویسنده است و متکی بر متن است نمی‌توان نادرست شمرد. به‌دیگر سخن، تفسیر متنی برخلاف قصد نویسنده مشکلی نخواهد داشت، به شرط آنکه به خود متن استناد کند، اما تفسیرهایی که از متن و از موضوع سخن فاصله می‌گیرد، به‌گونه‌ای که نمی‌توان هیچ تکیه‌گاهی در متن برای آنها یافت، بیش‌تفسیر یا تفسیر افراطی از یک اثر به‌شمار می‌رود.

۳. دیالکتیک خود و دیگری

دیگری در رابطه با خود تعریف می‌شود. این رابطه در سطح تعامل‌های دوسویه بینا فرهنگی، به‌ویژه در عصر حاضر، با تمایل مدرنیته غربی به بازتاب خود در دیگری و حل کردن او در خود به‌شکلی آشکار دیده می‌شود. شماری از متفکران مشرق‌زمین هم‌چون ادوارد سعید که مفهوم دیگری را در تفاوت هویتی میان شرق و غرب جست‌وجو کرده‌اند، غرب را به داشتن رویکردی برتری‌جو و کنترل‌گر در تعامل با فرهنگ شرق متهم می‌کنند (سعید، ۱۳۹۵: ۲۲۱). اکو معتقد است وجود دشمن برای تعریف هویت و تشخیص آن امری ضروری است، زیرا در مقایسه با دیگری یا همان دشمن است که ما نظام ارزش‌گذاری خود را بنیان می‌نهیم و تلاش می‌کنیم حضور و قدرت و برتری خود را نسبت به دیگری نشان دهیم. نمی‌توان شخصیت بیگانه را از تمدن حذف کرد و این نیاز به حضور او حتی برای انسانی صلح‌طلب نیز یک طبیعت دوم است (Eco, 2012: 142). در روابط بینا فرهنگی سه رویکرد کلی در رابطه خود و دیگری وجود دارد: در رویکرد نخست، فرهنگ خودی به طرد دیگری می‌پردازد. در رویکرد دوم، دیگری در جایگاه پذیرش و تحسین است و نوعی تمایل به همانندی با دیگری در خود دیده می‌شود. در رویکرد سوم، وجود تمایز

با دیگری از سوی خود پذیرفته می‌شود و «خود» به این امر آگاه است؛ پاره‌ای مولفه‌های فرهنگ دیگری را جذب و پاره‌ای را طرد می‌کند (سجودی، ۱۳۸۸ش: ۱۵۳ و ۱۵۴). شیوه تقابل، پذیرش و ارتباط با دیگری در متون ادبی بازتاب پیدا می‌کند و آثاری چون اسلام بلا ضفاف از جمله عرصه‌های نمود، نقد و بررسی این روابط به‌شمار می‌رود.

۱-۳. نموده‌های پذیرش و تقابل با دیگری در اسلام بلا ضفاف

دیگری در اسلام بلا ضفاف عموماً به‌عنوان دشمن و در قالب آمریکا و اسرائیل نمود می‌یابد که در زمره رویکرد نخست روابط بین‌فرهنگی یعنی طرد دیگری و ضدارزش‌شمردن ارزش‌های آن جای می‌گیرد. این دو در جهان اسلام دشمنی هستند که ضدارزش‌های اسلامی شمرده می‌شود و چهره‌ای که یوسف ادريس از آنها ترسیم می‌کند تحت‌تأثیر این زیرساخت فرهنگی است که بر پیشینه‌ای تاریخی از رویارویی استعمار در قالب غرب و آمریکا با شرق به‌عنوان مستعمره، همچنین چپاول ثروت کشورهای مسلمان از سوی غیرمسلمانان، به‌علاوه اشغال سرزمین فلسطین و تصرف سرزمین‌های متعلق به یک کشور عربی مسلمان به‌وسیله رژیم صهیونیستی، از مهم‌ترین رویدادهای سیاسی دهه‌های اخیر جهان اسلام، استوار است. یوسف ادريس از نشانه‌های مختلفی برای به‌تصویر کشیدن چهره دیگری در کتاب خود بهره می‌گیرد؛ کاربست تشبیه «غول احمق» برای آمریکا و توصیف سیاست‌های این کشور با عنوان «نقشه هوشمندانه»، «طرح کثیف ویرانگر» و استفاده از اصطلاح «ذبح نفتی» برای بیان سیاست خارجی استعمار در برخورد با کشورهای نفت‌خیز حوزه خلیج فارس همگی در زمره روایات‌هایی است که، در لایه‌های معنایی پنهان خود، پیشینه‌ای فرهنگی از تقابل شرق و غرب را در شکل‌های مختلف آن و در دوره‌های مختلف، در گذر تاریخ، با خود دارد. در مورد اسرائیل، به‌مثابه دشمن مشترک کشورهای اسلامی، می‌توان به رمزگان شناخته‌شده «اختاپوس» اشاره کرد که برخاسته از تصور موجودی با ظاهری افسانه‌ای و کشنده است.

۱-۱-۳. غول احمقی به نام آمریکا

ادريس در مقاله «موتونا و ریخونا» پس از اشاره به تجاوز نیروهای آمریکایی به خاک لیبی واکنش‌های کلامی کشورهای عربی را به این هجوم ستمگرانه بدون فایده می‌داند که نه توان قدرت‌نمایی و تشکیل صفوف نظامی یک‌پارچه و منظم را در مقابل تجاوز دشمن دارد و نه به مردم اجازه می‌دهد به‌صورت خودجوش به مقابله با تجاوز دشمن برخیزند و در قلب او وحشت ایجاد کنند. ادريس پس از انتقاد از شیوه برخورد سردمداران عرب، با تجاوز دشمن غربی به خاک لیبی، آمریکا را به یک غول احمق تشبیه می‌کند:

لا هم ینسقون عسکریاً فیما بینهم، ولو حتی لاستعراض القوة، ولا هم یترون شعوبهم لتقوم بواجب المؤازرة وتخويف هذا الغول الأحمق المدعو آمریکا (ادريس، ۲۰۱۷م: ۸۷).

واژه غول یا همان هیولا در زبان فارسی موجودی بزرگ‌جثه با ظاهری ترسناک، زشت و نفرت‌انگیز است. این موجودات زائیده خیال مردم و داستان‌پردازان است و اغلب در داستان‌های عامیانه از آنها یاد می‌شود (برزگر و دیگران، ۱۴۰۲ش: ۲۴۰). این

موجود و همی خاستگاهی عربی - سامی دارد و گاه به مرگ و یا هر آنچه کشته‌آدمیزاد باشد نام غول نهاده‌اند (دمیری، ۱۴۲۴ق، ج ۲: ۱۳۰). اصطلاح «الغول الأحق المدعو آمریکا» به‌طور ضمنی نماد یک قدرت استعماری یا سلطه‌گر است که از دید نویسنده تهدیدی خارجی به‌شمار می‌آید. در تحلیل اکو، چنین استعاره‌هایی نقش مهمی در تولید معنا دارند، زیرا از الگوهای فرهنگی - روایی برای بازنمایی دیگری استفاده می‌کنند. این غول هرچند قدرتمند است، با صفت «احق» توصیف می‌شود که می‌تواند نشانه‌ای از تقابل فرهنگی - اخلاقی باشد. با تکیه بر داده‌های متن و توجه به دیدگاهی که یوسف ادريس درباره آمریکا به‌عنوان دشمن غربی متجاوز دارد می‌توان گفت واژه غول همچنان پاره‌ای از معانی کهن خود را همچون ضدبشر بودن، خوی پلید و ظاهر نفرت‌انگیز در این متن با خود دارد. آمریکا با تمام ویژگی‌های یک غول انسان‌کش و پلید در فرهنگ کهن عربی به‌نمایش درآمده است، اما در همان حال و از زاویه‌ای دیگر می‌توان معانی متفاوتی برای واژه غول متصور شد.

کاربست واژه غول می‌تواند یادآور غول‌های صنعتی آمریکا و ابرشرکت‌هایی باشد که بازار جهانی را در اختیار خود دارند و، با تأمین اقتصاد این کشور، آن را به یک ابرقدرت تبدیل کرده‌اند. همچنین می‌تواند پروپاگاندای تبلیغاتی عظیم آمریکا را تداعی کند که این کشور برای حفظ سلطه خود و هم‌پیمانان خود به‌عنوان سلاحی ویران‌گر از آن بهره می‌گیرد تا تهاجم به کشورهای جهان سوم و تجاوز به خاک آنها را از مسیر بهره‌گیری از این سلاح توجیه نماید یا به‌مثابه ابزاری برای اسلام‌هراسی، تحریف چهره اسلام و افراطی و خشونت‌طلب‌خواندن پیروان آن به‌کار گیرد.

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان گفت کاربرد واژه غول در این متن چند بار معنایی را می‌تواند با خود داشته باشد: نخست، تفسیر قدرت و هراس‌افکنی در دیگران که این قدرت می‌تواند جنبه‌های مختلفی داشته باشد، همچون قدرت صنعتی، توان نظامی، سلطه ابررسانه‌های آمریکایی و گستره و نفوذ تبلیغاتی. دوم، انسان‌ستیزی و سنگ‌دلی موجودی دهشناک و خون‌ریز. امبرتو اکو به مفهوم بینامتنیت توجه ویژه‌ای دارد. این متن به‌طور ضمنی به داستان‌ها و روایت‌های تاریخی و اسطوره‌ای در فرهنگ اسلامی و عربی اشاره می‌کند. واژه غول می‌تواند با ارجاع به موجودات افسانه‌ای مفهومی آشنا برای مخاطب ایجاد کند. این ارجاع به نشانه‌های فرهنگی گذشته معنای متن را در بافت گسترده‌تر فرهنگی قرار می‌دهد.

۳-۱-۲. اختاپوس اسرائیل

هالیدی می‌گوید که هیچ رابطه‌ای پیچیده‌تر و چالش‌برانگیزتر از رابطه میان جهان اسلام و عالم یهود وجود ندارد. چنین به‌نظر می‌رسد کشتار ۲۹ مسلمان هنگام نماز در مسجد الخلیل به دست یک تروریست اسرائیلی به نام باروخ گولدشتاین نقطه اوج درگیری میان یهودی‌ها و مسلمانان باشد. تصاویر در اینجا بازگوکننده یک دشمنی ابدی غیرتاریخی میان دو طرف است. تصویری که مسلمانان از یهود در ذهن دارند به اندازه کافی روشن است، زیرا خود قرآن به‌عنوان کتاب دینی مردم مسلمان بیان می‌کند یهودیان دشمنان اسلام‌اند؛ موضوعی که برپایی دولت اسرائیل و اشغال سرزمین‌های عربی، حتی مکان‌های اصلی عبادت در دین اسلام، بر آن مهر تأیید گذاشت. پس جای تعجب نیست که، از دید اسلام‌گرایان و مسلمانان، صهیونیست‌ها عنصر اصلی

توطئه ضد اسلام‌اند و اسرائیل را رژیم می‌شمارند که برای سلب مالکیت سرزمین مادری از مسلمانان و سرکوب آنان تأسیس شده است (هالیدی، ۲۰۰۸م: ۲۲۲ و ۲۲۳).

هشام عوّاض، پژوهشگر مصری، در مقدمه‌ای که بر کتاب الأخطبوط الصهيوني وخیوط المؤامرة لابتلاع فلسطين نگاشته است، با استناد به گزارش سناتور چاک تنی، تاریخچه‌ای کامل از دسیسه‌های یهود ضد مردم فلسطین، عرب‌ها، حتی سایر مردمان جهان به‌رشته تحریر درآورده و برای تصویر این رژیم از واژه اختاپوس بهره گرفته و از این طریق به‌خوبی بازوهای این موجود خبیث را، که بر نقاط مختلف دنیا چنگ انداخته، برای مخاطب ترسیم کرده است. او در بخشی از کتاب خود می‌گوید که جاک تنی با درک ژرف، نگاه باز و بررسی موشکافانه خود توانسته است، در صفحه‌هایی اندک، اطلاعاتی جامع درباره این رژیم گرد آورد که اگر کسی جز او این مطالب را می‌نوشت نمی‌توانست چنین کامل، درعین حال مختصر بیان کند و ناگزیر باید مطالب را در چندین کتاب جمع‌آوری می‌کرد؛ کتاب تاریخ، کتاب سیاست، تاریخچه فتنه‌های یهود، فلسفه، زندگی‌نامه‌ها و... (تنی، بی‌تا: ۵).

یوسف ادریس با پیشینه فرهنگی – تاریخی از رابطه اسرائیل، مصر و جهان عرب و با تکیه بر میراث ادبی پرکاری که در آن بارها رژیم سلطه‌جو و ویرانگر اسرائیل به اختاپوسی خون‌خوار تشبیه شده، در توصیف رژیم صهیونیستی از کاربست رمزگان این موجود شناخته‌شده بهره گرفته و آن را اختاپوسی نامیده که با هزاران پا و چنگال بر گوشه‌وکنار زمین چنگ انداخته است: فنحن کئلا نحارب دولة أو جارة، وإنما نحارب أخطبوطا ضاربا بالآف سيقانه ومخالبه في كل أرجاء الأرض (ادریس، ۲۰۱۷م: ۱۷۹).

در عبارت بالا، استعاره «اخطبوطه» به‌عنوان نشانه‌ای فرهنگی نقشی محوری برعهده دارد. در فرهنگ‌های مختلف، اختاپوس نمادی از یک نیروی چندوجهی، پیچیده و قدرتمند است که به‌طور هم‌زمان در جهات مختلف عمل می‌کند. این استعاره برای بازنمایی دشمن جهانی به‌کار رفته است که نفوذش فراتر از مرز جغرافیایی یا سیاسی است. از دیدگاه نشانه‌شناسی اکو، این استعاره فراتر از معنای ظاهری آن عمل می‌کند و یک نشانه چندلایه است که در اینجا به سیستم‌های استعماری یا سلطه‌گر جهانی اشاره دارد و معنای آن تنها از طریق درک بستر فرهنگی – سیاسی جهان اسلام و تقابل آن با غرب درک می‌شود. متن به‌روشنی میان جنگ سنتی (با دولت یا همسایه) و جنگ با یک قدرت جهانی تفاوت قائل می‌شود. در اینجا، «دولة أو جارة» نشان‌دهنده ساختاری محدود و قابل فهم است که در مقابل مفهوم انتزاعی‌تر «اخطبوط» قرار می‌گیرد. عبارت «آلاف سيقانه ومخالبه» تصویری از نفوذ گسترده و توانایی در کنترل را ترسیم می‌کند. این نشانه سیطره فراگیر و ساختاری پیچیده را تداعی می‌کند که نمی‌توان به‌سادگی با آن مقابله کرد. افزون‌براین، متن به‌طور ضمنی نظام جهانی یا استعمار نوین را در قالب رشد توده سرطانی اسرائیل در سرزمین‌های عربی هدف قرار داده است. این اخطبوط نماد قدرتی غیرمحسوس و غیرمتمرکز است که در همه ارکان نفوذ کرده است. همان‌طور که اشاره رفت، اکو به مفهوم رمزگان‌های فرهنگی اشاره می‌کند و در اینجا اختاپوس به‌عنوان یک رمزگان جهانی برای سلطه و استعمار جدید عمل می‌کند. این رمزگان فرهنگی به خواننده کمک می‌کند تا مفهوم دشمن را فراتر از تجربه‌های سنتی درک کند. کاربست این تشبیه آشنا و موجود در فرهنگ جمعی به‌خوبی توانسته است ماهیت

رابطه رژیم صهیونیستی را با جهان عرب نشان دهد. استفاده از رمزگان اختاپوس گستره فتنه‌ها و دشمنی‌های این رژیم را به‌نمایش می‌گذارد که بر بسیاری از کشورها سایه افکنده و با چنگ‌انداختن به سرزمین‌های اسلامی و چنبره‌زدن بر مردمان خون آنان را به‌تدریج مکیده و آنها را رو به پرتگاه مرگ برده است.

۳-۱-۳. نقشه هوشمندانه و مخرب دشمن

تغییر کنش اجتماعی کشورهای استعمارشده از جمله پیامدهای ناشی از پدیده استعمارست که در نهایت منجر به بروز نیست‌انگاری در جوامع هدف می‌شود. کنش اجتماعی زمانی دست‌خوش تغییر می‌شود که تصاویری که به آن سمت‌وسو و حقانیت می‌دهد دیگر پاسخ‌گوی خواسته‌های زندگی نباشد و این خواسته‌ها تعهدهایی نوین بیافریند یا زمانی بینش افراد خلاق در مواجهه با فرضیه‌هایی عمل‌کننده قرار گیرد و شکل‌ها و نمادها تازه‌ای طرح کند که تصاویر موجود را دگرگون سازد. اینجاست که پدیده استعمار راه را برای این تغییر هموار می‌سازد. نیست‌انگاری وضعیتی را توصیف می‌کند که میان تجربه فرد از جهان و دستگاه مفاهیمی که برای تفسیر جهان در اختیار دارد، شکاف ایجاد می‌شود (انسل، ۱۳۹۲: ش: ۶۴).

ردپای چنین شکافی را سراسر تاریخ اندیشه بشر می‌توان دنبال کرد. بی‌معنایی، زوال اسطوره، ازدست‌دادن ارزش و... همه نشان‌دهنده پوچ‌گرایی در اندیشه بشر است. با بروز بحران، پوچ‌گرایی که در حالتی خفته قرار دارد، بیدار می‌شود و استعمار، در نموده‌های نوین خود، این پوچ‌گرایی را به‌سادگی به منصه ظهور می‌رساند و فاجعه آنگاه رخ می‌دهد که همه ارزش‌های متعالی انسانی به ارزش‌های نیست‌انگارانه تبدیل شود و با نام مقدس‌ترین نام‌ها فرمان براند (نیچه، ۱۳۸۵: ش: ۳۳).

خودباختگی فرهنگی برای کشورهای جهان سوم واژه‌ای ناآشنا نیست. یوسف ادریس برای ترسیم وضعیت جهان عرب در برابر هجوم دشمن غربی اصطلاح «طرح مخرب» را به‌کار می‌گیرد و حال سران کشورهای عربی را، در برابر مردمان خود، حال مادری می‌داند که تحت‌تأثیر توطئه استعمارگران همواره فرزندان خود را به‌بزدلی، حماقت و ناامیدی متهم می‌کند و با سرزنش‌های مکرر، از آنان انسان‌هایی پوچ و ناامید می‌سازد:

فما حدث كان بناء على خطة خبيثة مبيتة للعدوان على الأمة العربية كلها وحتى مدخلة في اعتبارها رد الفعل العربي الذي لن يتعدى تقريب الذات، وازدياد سخط العرب على أنفسهم. وهو بالضبط رد الفعل المطلوب؛ لتزداد الخطى العربية تعثراً وفشلاً؛ فالذي يلوم نفسه بشدة على شيء لا يكرر فعله، والام إذا ظلت تتهم ابنها بالجبن أو بالغباء أو الخيبة سيستحيل بكثرة التأنيب إلى جبان أو غبي أو خائب ما بعده خائب (إدریس، ۲۰۱۷: ص: ۷۸).

ناگزیر ساختار استعماری غرب ولع بسیاری به مطالعه دقیق ملت‌های اشغال‌شده شرق داشت و به‌دنبال گشودن راه‌های نفوذی بود تا بتواند از طریق آن شناخت ژرف و کاملی از ذهنیت‌ها، عقاید، دانش‌ها و باورها، هنرها و ادبیات، آداب و رسوم و آیین‌ها، عادت‌ها و سنت‌های شرقی به‌دست آورد، زیرا دانستن همه اینها اسرار ضعف و قدرت این ملت‌ها را آشکار و انتخاب روشی کارآمد را برای کنترل آنها آسان می‌کرد و اشغالگران تمدن استعماری جدید و بیگانه‌ای را که به شدت با اصالت در تضاد بود بر ویرانه‌های ساختار فرهنگی و تمدنی اصیل سرزمین‌های اشغال‌شده بنا می‌کردند (فجال، ۲۰۰۹: ص: ۱۳۱). این رویکرد

استعماری یکی از خشن‌ترین رویکردها نسبت به مردمان استعمارشده تلقی می‌شود، زیرا وجود فرهنگی آنان را از میان می‌برد، هویت و شخصیت ملی‌شان را از ریشه برمی‌کند، آثاری را که گواه گذشته آنان است محو می‌کند، تاریخ و پیشینه و وابستگی تمدنی آنان را به نابودی می‌کشد و مصونیت آنان را در برابر تهاجم فکری، فرهنگی، ایدئولوژیک و سیاسی می‌گیرد. همان‌طور که آندره برتون، نظریه‌پرداز فرانسوی جنبش سوررئالیسم، اشاره می‌کند، اشغالگران ملت‌های تحت‌سلطه خود را به دسته‌ها و طبقه‌های اجتماعی مختلف تقسیم می‌کنند و اطلاعات آنان را جمع‌آوری می‌کنند تا بتوانند گروهی را ضد گروهی دیگر تحریک کنند و برآشوبند. برتون معتقد است این انحراف ذهنی اندیشه بشری به کشتارها و ستم‌هایی انجامیده که وحشتناک و تهوع‌آور است (همان: ۱۳۲).

با تکیه بر رویکرد اکو، استعاره‌هایی همچون «خطة خیثية» و «تقريع الذات» به‌عنوان رمزگان‌های فرهنگی عمل می‌کند که آنها را مخاطبان آشنا با بافت عربی به‌سرعت درک می‌کنند. این رمزگان‌ها مفاهیمی از بحران و شکست را، که در جامعه عربی گسترده است، فعال می‌سازد و خواننده را به‌سمت هم‌ذات‌پنداری با این وضعیت سوق می‌دهد. نظامی از تقابل‌ها در این متن بازتاب یافته می‌یابد: تقابل دشمن فعال و استراتژیک در برابر ملت منفعل و سرزنشگر خود، برنامه‌ریزی دشمن در برابر بی‌عملی امت و متهم کردن خود در برابر ایجاد اعتماد به نفس. چنین تقابلهایی در نظام‌های فرهنگی برای تولید معنا اهمیت دارد. این متن با تقابل میان دشمن خارجی و ضعف درونی ملت نوعی گفتمان بحران را بازتولید می‌کند. این گفتمان مخاطب را وادار می‌کند تا به لایه‌های عمیق‌تر از روابط قدرت و سلطه فکر کند.

۳-۱-۴. ذبح نفتی

یوسف ادريس ضمن مقاله‌های مختلفی که در کتاب اسلام بلا ضفاف آورده است، همچون: «لا تلطموا الخدود»، «موتونا وريحونا»، «على هامش الحرائق النفطية» و...، به موضوع نفت و سیاست‌های نفتی کشورهای صادرکننده و واردکننده نفت می‌پردازد. کلیدواژه‌گانی چون «اکسیر عصر» و «گنج ما» در توصیف این منبع اقتصادی و واژه «ذبح نفتی»، برای ترسیم سیاست دشمن در برابر کشورهای نفت‌خیز حوزه خلیج فارس، هریک حاوی لایه‌های پنهانی از معناست که برای دریافت آنها باید به فرهنگ تولیدکننده آنها و پیشینه روابط سیاسی، فرهنگی و اقتصادی غرب و جهان عرب بازگشت. سیاست نفتی آمریکا در برابر جهان عرب ضمن مقاله «العرب علي شفا هاوية» در کتاب اسلام بلا ضفاف در حالی ترسیم شده که چنبره سیاسی - اقتصادی آمریکا بر سرنوشت نفت در کشورهای نفت‌خیز حوزه خلیج فارس و کنترل بازدهی و درآمدهای حاصل از آن با بهره‌گیری از ناتوانی سردمداران عرب و ضعف ایشان در مقابل کشورهای اروپایی واردکننده نفت به‌خوبی آشکار است:

ولكن هكذا شاءت العقلية التي تتحكم في اقتصاديات العرب، أن تعطي القط مفتاح الكرار وتخزن فوائض إيراداتها في الخزائن الغربية؛ تلك الفوائض التي تتحكم فيها عوامل سياسية، وباستطاعة أمريكا أن توقف صرفها أو التصرف فيها إذا لمحت نظرة عداوة أو بادرة عداوة من الطرف العربي. بمعنى آخر انقلب الحال، وأصبحت رقبة العرب هي التي يد أمريكا هذه المرة (ادريس، ۲۰۱۷م: ۱۷۴).

بنا بر داده‌های متن، اوضاع اقتصادی وارونه شده و به جای آنکه به واسطه گنجی به نام «نفت» قدرت در دستان کشورهای نفت خیز باشد، گردن عرب‌ها زیر تیغ آمریکایی‌هاست. أسلمنا كنزنا للغریب. وبقیما نجمع ونجتمع، وبصرح وزراء البترول وبصرحون، والمتحكم الوحيد فیما هو عدونا الذكي الخبیث، ونحن أمامه بلا حول ولا قوة (همان). سیاست‌هایی که آمریکا در کشورهای عربی دنبال می‌کند و حمایت بی‌چون وچرای این کشور از رژیم خودساخته اسرائیل به پاره‌پاره شدن سرزمین‌های عربی انجامید؛ رویدادی که یوسف ادیس از آن با عنوان «ذبح نفتی» جهان عرب یاد می‌کند: باختصار – قومياً – مزقونا تمزقاً. واقتصادياً: ذبحونا ذبحاً بترولياً؛ لكي ننزف اقتصادياً إلى حد الزحف على البطون (همان): (۵۳).

اقتصاد کشورهای نفت‌خیز عربی در این کشتارگاه آمریکایی سر بریده می‌شود و آن‌چنان ضعیف می‌شود که این کشورها دیگر هرگز نمی‌توانند برخاسته و قامت راست کنند، بلکه بر روی زمین می‌خزند. این توصیف نهایت ذلت کشورهای عربی را در مقابل غرب به نمایش می‌گذارد. آنچه از پیکر ذبح‌شده آنها جاریست، نفت است، نه خون. نفت از لوله‌های بزرگ انتقال آن به مثابه شریان‌های اصلی این سرزمین‌ها فوران می‌کند و به پای اقتصاد آمریکا می‌ریزد و آن را سیراب می‌کند، از این‌روست که نویسنده چنین ذبحی را نه ذبح عادی که ذبح نفتی می‌نامد. برای بررسی نشانه‌های موجود در این بخش از متن ناگزیر باید به سراغ پیشینه روابط سیاسی مصر با آمریکا و از آن مهم‌تر روابط این کشور با اسرائیل رفت.

مصر به عنوان دولتی محوری در منطقه خاورمیانه اهمیت بسزایی برای رژیم صهیونیستی دارد. معاهده صلحی که در ۱۹۷۷م به دنبال سفر تاریخی انور سادات به اورشلیم در نوامبر ۱۹۷۷م میان مصر و اسرائیل بسته شد، نقطه آغاز راهبردش این کشور عربی برای رژیم صهیونیستی است (احمدی و بیدالله‌خانی، ۱۳۹۱ش: ۳۸). در ۱۹۵۶م، آن زمان که جمال عبدالناصر به ریاست‌جمهوری مصر انتخاب شد، رویکردی مخالف با رژیم صهیونیستی را در پیش گرفت و عرب‌ها را به نبرد با این رژیم اشغالگر تحریک و تشویق کرد. انور سادات، که پس از او رئیس‌جمهور مصر شد، برخلاف رئیس‌جمهور پیش از خود، سیاست سازش با رژیم صهیونیستی را دنبال کرد. پس از او، حسنی مبارک هم تا حدودی همین خط‌مشی سیاسی انور سادات را در پیش گرفت و به روابط سازش طلبانه مصر و اسرائیل ادامه داد.

با توجه به خط‌مشی سیاسی حاکمان مصر در دهه‌های مختلف در مواجهه با رژیم صهیونیستی، اندیشه‌ها و باورهای مردم مصر و تجربه تاریخی این ملت در تعریف آنان از هویت و موقعیت خود در رابطه با رژیم صهیونیستی تعیین‌کننده است و بی‌شک بر جهت‌گیری‌های سیاسی و تصمیم‌گیری‌ها و رویکرد آنان درباره رژیم تأثیر می‌گذارد. برای درک و دریافت کنش‌ها و واکنش‌های مردم مصر در مواجهه با موضوع اسرائیل باید به نقش اسلام و آموزه‌های اسلامی به عنوان هنجارها و قواعد رفتاری در تکوین هویت این ملت توجه کرد، زیرا این هویت‌بخشی دین اسلام منجر به تعریف «دیگری» به عنوان دوست، دشمن، خودی، بیگانه یا رقیب می‌شود.

درباره رابطه مصر و اسرائیل، تقابل‌ها و ناسازگاری‌های ذاتی و غیرقابل حل در سنت‌های دو ملت مصری و اسرائیلی وجود

دارد و همین تقابل‌ها نشان می‌دهد که بنیان‌های صلح میان دو طرف تا چه مقدار لرزان و متکی به قدرت است. نگاه غرب و پاره‌ای از اندیشمندان دربارهٔ صلح مصر و اسرائیل و محاسبات خوش‌بینانهٔ ایشان عمق تضاد فرهنگی دو ملت و زمینه‌های ریشه‌ای این تضاد و تقابل را نادیده انگاشته است. مشکلات و چالش‌هایی که از این درک متفاوت دو طرف از منافع ملی خود سرچشمه می‌گیرد، بی‌شک در آینده روابط آنان مشکل‌آفرین خواهد بود (احمدی و بیدالله‌خانی، ۱۳۹۱ ش: ۳۹).

در این میان، نباید از خاطر برد که ملت مصر هیچ‌گاه طی تاریخ با سازش با رژیم صهیونیستی موافق نبوده است. مردم مصر نتوانسته‌اند قربانیانی را که در چالش‌ها و مناقشه‌های میان عرب‌ها و صهیونیست‌ها در نبردهای دوره‌ای کشته شدند، به دست فراموشی بسپارند. افزون‌براین، نظام سیاسی حاکم بر مصر با همراهی ارتش این کشور، با سرکوب آزادی‌های فردی و کرامت افراد در جامعهٔ مصری و ایجاد اختناق و فضایی بسته در کنار توزیع رانت‌های اقتصادی کلان، توانسته است از یک‌سوی صلح موجود را حفظ کند و از سوی دیگر، به همان میزان، روحیه و هم‌بستگی ملی را از ملت مصر بگیرد. بنابراین، نفرت مردم مصر و خشم آنان به سبب بیزاری از حاکمان و سردمداران ستمگر به مناسبات میان مصر و رژیم صهیونیستی هم تعمیم پیدا کند (همان، ۱۳۹۱ ش: ۳۸).

با این مقدمه می‌توان گفت ادبیات هر ملت، که متأثر از فرهنگ و حافظهٔ جمعی آن ملت است، رمزگان‌های خود را عموماً از بسترهای فرهنگی و تاریخی سرزمین خود، که تجربهٔ زیستهٔ افراد آن است، می‌گیرد و به تولید آثاری دست می‌زند که با کاربست آن رمزگان‌ها مقصود مدنظر خود را به مخاطب سخن انتقال می‌دهد. واژهٔ ذبح از درون فرهنگ اسلامی – مصری برای انتقال معنای بر زمین افتادن و به‌نابودی کشیده‌شدن سرزمین‌های عربی به کار رفته است. ذبح نوعی کشتن است و در آن گلو بریده و سر از بدن جدا می‌شود (مصطفوی، ۱۳۸۵ ش، ج ۳: ۳۰۰). در این تصویر، تمام رگ‌ها و شریان‌های حیاتی یعنی اقتصاد نفتی کشورهای عربی قطع می‌شود.

آنچه از کتاب اسلام بلا ضفاف در این بخش نقل شد، به‌طور مختصر، اما عمیق به ابعاد مختلف بحران‌های قومی و اقتصادی جهان عرب می‌پردازد و ادیس با بهره‌گیری از زبانی استعاری و نشانه‌های فرهنگی پیام خود را منتقل می‌کند. عبارت «مزقونا تمزیقاً» به‌طور مستقیم به فرایند ازهم‌پاشیدگی قومی و فرهنگی جهان عرب اشاره می‌کند و این واژه با تکرار ساختاری خود «مزقونا و تمزیقاً» تأکید بیشتری بر عمق و گستردگی این تفرقه دارد. از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، این واژه به نشانه‌ای تاریخی و سیاسی تبدیل می‌شود که بازتاب‌دهندهٔ تقسیم‌بندی‌های استعماری کشورهای عربی است. این نشانه بافتی فراتر از معنای ظاهری خود می‌گیرد و بر فرایندهای گسترده‌تر گفتمان استعمار و تفرقه تأکید می‌کند. واژهٔ «ذبح»، که در ترکیب نمادین «ذبحا بترولیا» کاربست شده، نشانه‌ای از قربانی‌شدن است که عمیقاً در فرهنگ‌ها و روایت‌های مذهبی جای گرفته و با بار معنایی پررنگی که دارد، حس فاجعه و بحران را تقویت می‌کند. ترکیب ذبح و بترول، در ساختاری استعاری، فرهنگ دینی را به دنیای معاصر و بحران‌های اقتصادی ناشی از کنترل و بهره‌برداری از منابع نفتی پیوند می‌زند. در رویکرد اکو، این ترکیب یک رمزگان فرهنگی – سیاسی است که نشان‌دهندهٔ نقش نفت در استعمار نوین و وابستگی اقتصادی کشورهای عربی است. عبارت «لکي ننزف اقتصادياً» بر استمرار استثمار اقتصادی تأکید دارد. واژهٔ «ننزف»، که در زبان عربی به معنای خون‌ریزی است،

استعاره‌ای برای تخلیه منابع و تضعیف اقتصادی کشورهای عربی است. از دیدگاه نشانه‌شناسی فرهنگی، این واژه نشان‌دهنده یک فرایند سیستماتیک است که از بدن انسان (خون‌ریزی) به بدن اقتصادی یک ملت منتقل شده است و این تبدیل استعاری تصویری ملموس از فرایند پیچیده استثمار اقتصادی ارائه می‌دهد. افزون‌براین، تصویرسازی موجود در «زحف علی البطون» (خزیدن بر روی شکم) نشان‌دهنده نهایت ضعف و ازبین‌رفتن قدرت و استقلال است. همان‌طور که اشاره رفت، در نشانه‌شناسی فرهنگی اکو، این نوع استعاره‌ها به لایه‌های عمیق‌تری از معنا مرتبط است، از این‌رو، تصویر یادشده به‌طور ضمنی به حالتی اشاره دارد که ملت‌ها در آن توانایی مقاومت یا ایستادگی را از دست داده‌اند.

یوسف ادريس در مقاله «موتونا وریحونا» پس از آنکه از دسیسه‌های آمریکا و اسلام آمریکایی سخن می‌گوید، بحث خود را با شعری از اسماعیل حبروک به پایان می‌برد که آن را شعاری برای این مرحله تاریک و بحران‌زده از تاریخ کشور مصر می‌داند:

سأنام حتی لا أرى بلدي تُباع وتُشتري

(ادريس، ۲۰۱۷: ۸۹)

نتیجه

پس از بررسی نشانه‌های کلیدی «دیگری» در کتاب اسلام بلا ضفاف، نتایج پژوهش به‌صورت خلاصه در موارد زیر ارائه می‌شود:

- طرد طرف مقابل و ضدارزش شمردن ارزش‌های او ازجمله رویکردهای تعامل با دیگری در روابط بین‌فرهنگی است. این رویکرد در مورد دیگری در اسلام بلا ضفاف قابل‌بررسی است که در آمریکا و اسرائیل به‌عنوان دشمن در رابطه‌ای غیریت‌سازانه با خلق خود در برابر ضدخود نمود می‌یابد.

- بررسی نشانه‌شناختی دیگری در اسلام بلا ضفاف الزاماً در پی اثبات نیت نهایی نویسنده نیست، بلکه تأویل در این پژوهش موجودیت خود را از متن کسب می‌کند و صرفاً با تکیه بر داده‌های دریافت‌شده از متن و با بازگشت به فرهنگ مصر و تاریخ تعامل و تقابل کشورهای منطقه با غرب و آمریکا و اسرائیل، که منشأ تولید نشانه‌های زبانی است، به کشف لایه‌های ضمنی معنا و بررسی امکان‌های موجود در تفسیر این داده‌ها می‌پردازد.

- بنا بر رویکرد اکو، زیرساخت‌های فرهنگی نقش اصلی را در تولید و انتقال نشانه‌ها ایفا می‌کند. زیرساخت‌های فرهنگی در اسلام بلا ضفاف بر پیشینه‌ای تاریخی از رویارویی آمریکا و اسرائیل و مصر، چپاول ثروت‌های نفتی کشورهای عربی، اشغال فلسطین توسط رژیم صهیونیستی و حمایت بی‌چون‌وچرای آمریکا از این رژیم استوار است.

- دربارهٔ رمزگان‌های برجسته شکل‌دهنده معنا در اسلام بلا ضفاف می‌توان به تشبیه آمریکا به «غول احمر» و توصیف سیاست‌های این کشور با عنوان «نقشهٔ هوشمندانه» و «طرح مخرب» اشاره کرد. از دیگر رمزگان‌های کتاب، کاربست اصطلاح «ذبح نفتی» برای بیان سیاست خارجی استعمار در برخورد با کشورهای نفت‌خیز حوزهٔ خلیج فارس و واژه «اختاپوس» است که برای ترسیم اسرائیل به‌مثابهٔ موجودی کشنده و خون‌ریز به‌کار رفته است.

همان طور که در بررسی نشانه‌شناختی رمزگان‌های دیگری در اسلام بلا ضفاف مشخص شد، بهره‌گیری از دانش مشترک با تکیه بر پیشینه فرهنگی – تاریخی، به خواننده الگو، در کشف نشانه‌ها و دریافت لایه‌های معنایی مختلف متن کمک شایانی کرده است.

منابع

- احمدی، حمید و آرش بیدالله‌خانی، (۱۳۹۱ش)، «روابط مصر – اسرائیل؛ پیشینه، چالش‌ها و چشم‌انداز آینده»، فصلنامه روابط خارجی، س ۴، ش ۲، صص ۳۵-۷۰.
- اکو، امبرتو، (۱۳۷۶ش)، درباره سهم فیلم در نشانه‌شناسی، مترجم: امید نیک‌فرجام، تهران، بنیاد سینمایی فارابی.
- اکو، امبرتو و ریچارد رورتی و جان‌اتان کالر، (۱۳۹۷ش)، تفسیر و بیش‌تفسیر. مترجم: فرزانه سجودی، تهران، علمی و فرهنگی.
- اکو، امبرتو، (۱۳۹۶ش)، اعترافات رمان‌نویس جوان، مترجم: رضا علیزاده، تهران، روزنه.
- انسل، کیت، (۱۳۹۲ش)، چگونه نیچه بخوانیم، مترجم: لیلا کوچک‌منش، تهران، رخداد نو.
- إدریس، یوسف، (۲۰۱۷م)، اسلام بلا ضفاف، لا مک، مؤسسة هنداوی.
- إکو، امبرتو، (۱۹۹۶م)، القارئ في الحكاية، المترجم: أنطوان أبوزيد، المغرب، المركز الثقافي العربي.
- إکو، امبرتو، (۲۰۰۰م)، التأويل بين السيميائيات والتفكيكية، مترجم: سعيد بنكراد، المغرب، المركز الثقافي العربي.
- إکو، امبرتو، (۲۰۱۰م)، العلامة: تحليل المفهوم وتاريخه، مترجم: سعيد بنكراد، المغرب، المركز الثقافي العربي.
- برزگر، نازیتا، و علی سرور یعقوبی، (۱۴۰۲ش)، «رهاوردی از سرزمین غولان، بررسی زیبایی‌شناسی عنصر تخیل در شخصیت‌پردازی غول با تکیه بر دو اثر داستانی فانتزی دي‌وي‌دي اسرار الغولان و غول بزرگ مهربان»، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، س ۱۴، ش ۵۶، صص ۲۲۹-۲۵۸.
- بنكراد، سعيد، (۲۰۱۹م)، بين اللفظ والصورة: تعددية الحقائق ودرجة الممكن، المغرب: المركز الثقافي العربي.
- تنی، چاک، (د.ت)، الاخطبوط الصهيوني وخطوط المؤامرة لابتلاع فلسطين، القاهرة: دار الفضيلة.
- جوهري، إسماعيل بن حماد، (۱۹۸۷م)، الصحاح، بيروت، دار العلم للملايين.
- حاجی‌پور، نادیا و آناهیتا پرتوی، (۱۳۹۹ش)، نماد و نشانه‌شناسی فرهنگی، تهران، ساکو.
- حبیب‌اللهی، مهدی و سید جواد امام جمعه‌زاده و حسین مسعودنیا، (۱۳۹۷ش)، «اوباما و تداوم سیاست خارجی آمریکا در قبال مصر»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، س ۱۱، ش ۴۳، صص ۴۹-۷۱.
- دمیری، محمد، (۱۴۲۴ق)، حياة الحيوان الكبرى، ط ۲، بيروت، دار الكتب العلمية.
- رحیمی، فاطمه، (۱۳۹۰ش)، «جایگاه متن، مؤلف و خواننده از دیدگاه امبرتو اکو»، مجله ادب‌پژوهی، س ۵، ش ۱۸، صص ۱۲۵-۱۴۳.
- سجودی، فرزانه، (۱۳۸۸ش)، نشانه‌شناسی: نظریه و عمل، تهران، نشر علم.
- سعید، ادوارد، (۱۳۹۵ش)، شرق‌شناسی، مترجم: عبدالرحیم گواهی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سلیمانی، آرزو و فرهاد ساسانی و احمد پاکتچی، (۱۳۹۹ش)، بازنمایی دشمن در متن خاطرات زنی در اسارت: بررسی موردی کتاب خاطرات

من زنده‌ام، جستارهای زبانی، س ۱۱، ش ۴، صص ۴۴۵-۴۷۵.
قجال، نادیة، (۲۰۰۹م)، «الوظائف الأساسية للرسم الاستشراقي قبيل وإبان الاستعمار الغربي للعالم الإسلامي»، مجلة إنسانيات، العدد ۴۶، صص ۱۲۷-۱۴۲.
کابلی، پل و لیز یانتس، (۱۳۹۶ش)، نشانه‌شناسی: قدم اول، مترجم: محمد نبوی، تهران، شیرازه کتاب ما.
مبروک، محمد ابراهیم، (۲۰۰۲م)، الإسلام والغرب الأمريكي بين حتمية الصدام وإمكانية الحوار، القاهرة: مركز الحضارة العربية.
مصطفوی، حسن، (۱۳۸۵ش)، التحقيق في كلمات القرآن، تهران، اعتماد.
نجومیان، امیرعلی، (۱۳۹۴/۱۲/۱۷ش)، «امبرتو اکو: نابغة پست‌مدرن قرون وسطایی»، روزنامه اعتماد، ش ۳۴۸۴.
نیچه، فریدریش ویلهلم، (۱۳۸۵ش)، ارادة معطوف به قدرت، مترجم: محمدباقر هوشیار، تهران، فرزانه روز.
واعظی، محمدرضا و شادی عزیزی و احمدرضا موسوی، (۱۳۹۷ش)، «ارائه نگارشی نوین در طراحی معماری با رویکرد معناشناسی امبرتو اکو»، فصلنامه نگارش‌های نو در جغرافیای انسانی، س ۱۰، ش ۴، صص ۲۵۱-۲۶۵.
هالیدی، فرید، (۲۰۰۸م)، الإسلام وخرافة المواجهة، لا مك: مكتبة مدبولي.

Danesi. Marcel, (2003), *The Quest for Meaning: A Guide to Semiotic Theory and Practice*, Toronto, University of Toronto Press.

Eco. U, (1976), *A Theory of Semiotics*, Bloomington & London, Indiana University Press.

Eco. U, (2012), *Inventing enemy and other occasional writings*, translated by Richard Dixon, New York, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company.

References

Ahmadi. Hamid and Arash Bidollah-khani, (2012), "Egypt-Israel Relations; Background, Challenges and Future Prospects", *Foreign Relations Quarterly*, Year 4, No. 2, pp 35-70.

Ansell. Keith, (2013), *How to Read Nietzsche*, Translated by Leila Kouchakmanesh, Tehran, Rokhdad-e No.

Barzegar. Nazita and ali sarvar yaghubi, (2023), "A Souvenir from the Land of Ghouls, Examining the Aesthetics of the Element of Imagination in Characterization of Ghouls Based on Two Fantasy Fictional Works DVD Asrar Al-Ghulan and The BFG", *Literary Aesthetics Quarterly*, Volume 14, No. 56, pp 229-258.

Benkrad. Said, (2019), *Between Word and Image; Plurality of Truths and the Spectacle of the Possible*, Morocco, Arab Cultural Center.

Cobley. Paul and Litza Jansz, (2017), *Semiotics: A Graphic Guide*, Translated by Mohammad Nabavi, Tehran, Shirazeh Ketab-e Ma.

Damiri. Muhammad, (2003), *The Great Life of Animals*, 2nd Edition, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyya.

Danesi. Marcel, (2003), *The Quest for Meaning: A Guide to Semiotic Theory and Practice*, Toronto, University of Toronto Press.

Eco. U, (1976), *A Theory of Semiotics*, Bloomington & London, Indiana University Press.

Eco. U and richard roorti and janatan kaler, (2018), *Interpretation and Over-interpretation*, Translated by Farzan Sojudi, Tehran, Elmi wa Farhangi.

Eco. Umberto, (1996), *The Reader in the Story*, Translated by Antoine Abou Zeid, Morocco, Arab

- Cultural Center.
- Eco. U, (1997), *On the Contribution of Film to Semiotics*, Translated by Omid Nikfarjam, Tehran, Farabi Cinema Foundation.
- Eco. U, (2000), *Interpretation Between Semiotics and Deconstruction*, Translated by Saeid Benkrad, Morocco, Arab Cultural Center.
- Eco. U, (2010), *The Sign; Analysis of the Concept and its History*, Translated by Saeid Benkrad, Morocco, Arab Cultural Center.
- Eco. Umberto, (2017), *Confessions of a Young Novelist*, Translated by Reza Alizadeh, Tehran, Rozaneh.
- Eco. U, (2012), *Inventing enemy and other occasional writings*, translated by Richard Dixon, New York, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company.
- Habibollahi. Mahdi and Seyyed Javad Imam Jumezadeh and Hossein Masoudnia, (2018), "Obama and the Continuity of US Foreign Policy Towards Egypt", *International Relations Studies Quarterly*, Year 11, Number 43, pp 49-71.
- Hajipour, Nadia and Anahita Partovi, (2020), *Symbol and Cultural Semiotics*, Tehran, Sako.
- Halliday. Fred, (2008), *Islam and the Myth of Confrontation*, No place, Madbouli Library.
- Idris. Yusuf, (2017), *Islam Without Shores*, No place, Hindawi Foundation.
- Jawhari. Ismail bin Hammad, (1987), *Al-Sihah*, Beirut, Dar Al-Ilm Lil-Malayan.
- Mabrouk. Muhammad Ibrahim, (2002), *Islam and the American West Between the Inevitability of Clash and the Possibility of Dialogue*, Cairo, Arab Civilization Center.
- Mustafavi. Hassan, (2006), *Investigation into the Words of the Quran*, Tehran, Etemad Publishing.
- Nietzsche. Friedrich Wilhelm, (2006), *The Will to Power*, Translated by Mohammad Baqer Hushyar, Tehran, Farzan Rooz.
- Nojournian. Amir Ali, (March 7. 2016), *Umberto Eco: The Postmodern Medieval Genius*, Etemad Newspaper. Number 3484.
- Qajjal. Nadia, (2009), "The Basic Functions of Orientalist Painting Before and During Western Colonization of the Islamic World", *Insaniyat Journal*, Number 46, pp 127-142.
- Rahimi. Fatemeh, (2011), "The Position of Text, Author and Reader from Umberto Eco's Perspective", *Journal of Literary Research*, Number 18, pp 125-143.
- Said, Edward. (2016), *Orientalism*, Translated by Abdolrahim Govahi, Tehran, Islamic Culture and Thought Research Institute.
- Sojudi. Farzan, (2009), *Semiotics: Theory and Practice*, Tehran, Elm Publishing.
- Soleimani. Arezoo and Farhad Sasani and Ahmad Paktachi, (2020), "Representation of the Enemy in the Text of a Woman's Captivity Memoirs: A Case Study of the Book *I Am Alive*", *Language Related Research*, Volume 11, No. 4, pp 445-475.
- Tinney. Chuck, (No date), *The Zionist Octopus and the Conspiracy Threads to Swallow Palestine*, Cairo, Dar Al-Fadila.
- Vaezi. Mohammad Reza and shadi azizi, Hamid Reza Mousavi, (2018), "Presenting a New Approach in Architectural Design with Umberto Eco's Semantic Approach", *Quarterly Journal of New Attitudes in Human Geography*, Year 10, Number 4, pp 251-265.